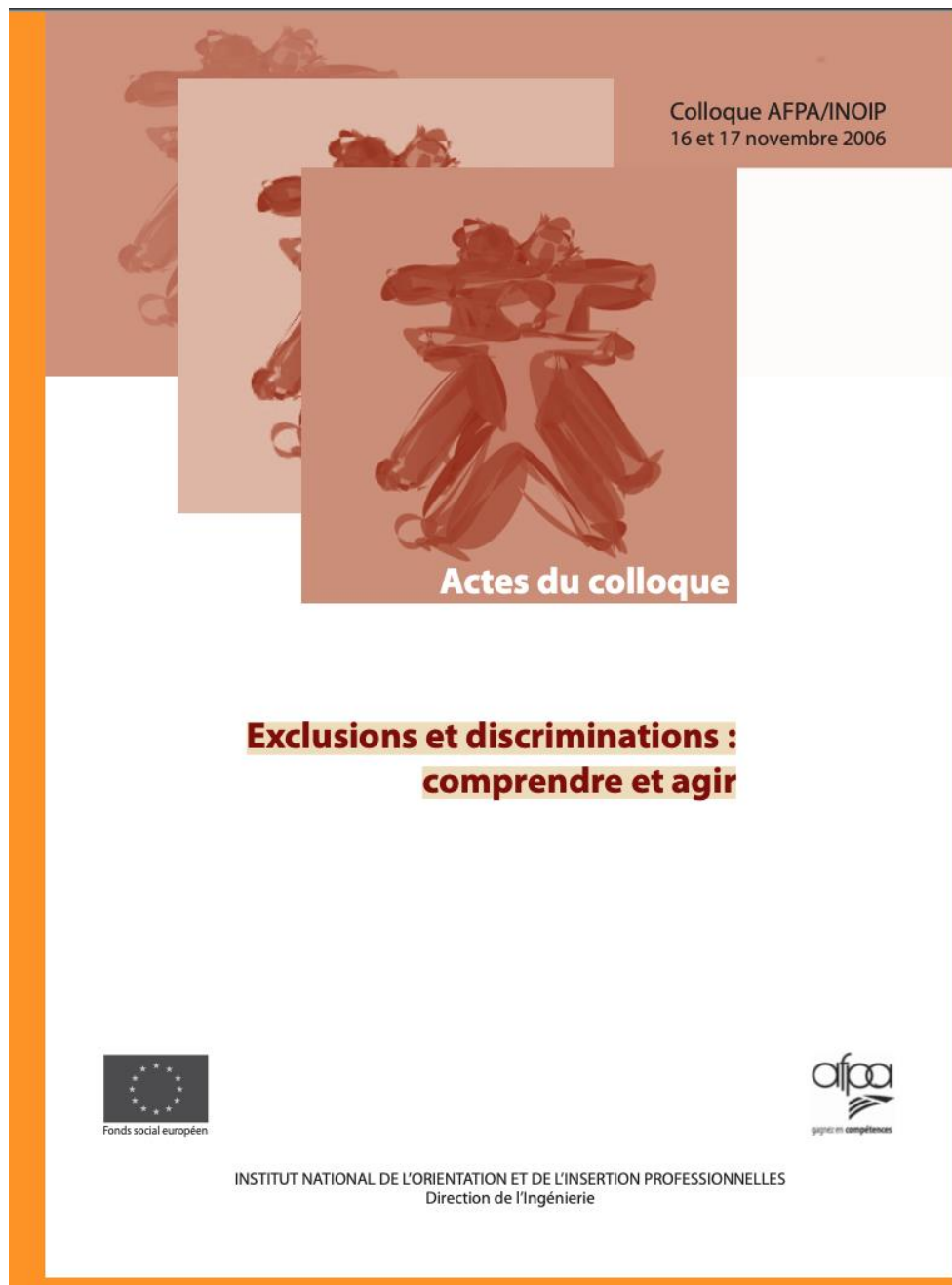

Uitsluiting en discriminatie: begrijpen en handelen

AFPA-INOIP Colloquium over uitsluiting Lille 16-17 november 2006

Presentatie van de conferentie Bruno SIMON (AFPA - Directeur INOIP)

Sprekers:

Jérôme DI GIOVANNI (ACCÉSSS - Alliance des communautés culturelles pour l'égalité dans la santé et les services sociaux - Montréal Canada) De segregatie van personen met een handicap en het recht op gelijke resultaten 9-12

Pierre TAP (Europees Centrum voor Onderzoek van Gedrag en Instellingen - CEICI - Portugal) De gevolgen van uitsluiting en discriminatie voor de persoonlijke en collectieve identiteit

13-24

Ahsène ZEHRAOUI (LISE CNRS CNAM - Parijs) Jongeren en integratie - Hindernisbaan 25-30

Michel MERCIER (Universiteit van Namen - België) Non-discriminatie, positieve discriminatie en sociale insluiting van personen met een handicap 31-36

David BOURGUIGNON (Universiteit van Leuven - België) Ik ben werkloos, ik ben gestigmatiseerd

37-44

Geneviève VINSONNEAU (Université Paris V) Heterofobie en sociale constructie van de vreemdeling 45-52

Sid Ahmed ABDELLAOUI (Universiteit van Rouen) De almacht van het gemaskeerde racisme of hoe kunnen we ons bewust worden van wat er aan de hand is in onze betrekkingen met gestigmatiseerde zichtbare minderheden 53-58

Christophe ANDRE (Université Paris X) Sociale afwijzing en gevoel van eigenwaarde 59-64

Lucie LAMARCHE (Universiteit van Sherbrooke - Canada) De keerzijde van beroepsuitsluiting 65-70

Denis CASTRA (Universiteit van Bordeaux) Professionele uitsluiting als consensus 71-74

Raul MELO (Ministerie van Volksgezondheid, Instituut voor Drugs en Drugsverslaving - Portugal) Er was eens, ...in een andere wereld of het creëren van contexten van sociale integratie door middel van spel 75-82

Jean-François AMADIEU (Université Paris I) Hoe kan discriminatie worden vastgesteld? Welke meetinstrumenten zijn beschikbaar? 83-90

Dirk STEINER (Université Nice - Sophia Antipolis) Percepties van rechtvaardigheid als een mechanisme om discriminatie op de arbeidsmarkt te begrijpen en te bestrijden 91-96

Claude LEMOINE Nawoord 97-98

De gevolgen van uitsluiting en stigmatisering voor de persoonlijke en sociale identiteit

Pierre Tap ¹

Inleiding

Er is een voortdurend methodologisch debat onder onderzoekers in de menswetenschappen en de sociale wetenschappen over de moeilijke articulatie tussen wetenschappelijke verklaring en subjectief begrip van situaties en onderzoeksobjecten. Ik heb altijd de noodzaak verdedigd van deze articulatie, die ons dwingt te laveren tussen individuele of collectieve levensverhalen en casestudies enerzijds en rigoureuze en kwantificeerbaar onderzoek op grote steekproeven anderzijds.

Maar is het mogelijk om identificeerbare bevolkingsgroepen als "uitgesloten" te definiëren? Het begrip sociale identiteit impliceert immers zelf de identificeerbare toekenning van een categorie, vergezeld van kwalificaties. Ik zou hier de noodzaak willen aantonen om uitsluiting te analyseren, zowel als een objectieve realiteit en als een ervaren gevoel, in zijn complexe relatie met meervoudige collectieve identiteiten en met persoonlijke identiteit. Maar zoals ik in mijn mondelinge presentatie in Rijsel heb gedaan, zal ik met u beginnen na te denken vanuit een ontmoeting die ik heb omschreven als "bevraging", zowel in persoonlijke als in theoretische zin, over de identiteit van een dakloze en mijn eigen identiteit in relatie tot uitsluiting en stigmatisering.

Een "vragende" vergadering

Het is donderdag 24 maart 2005. Vanuit Pamiers moet ik naar Toulouse voor een voorlichtingsbijeenkomst over Rogeriaanse therapie ²(s avonds, in het Centre Naissance à l'écoute) en voor de verdediging van Alexandra's thesis (de volgende dag). Ik wil de trein nemen, maar er is een bus gepland naar het station van Auterive (30 km; 20 minuten) waar we de trein naar Toulouse zullen nemen. Het is druk, ik zit aan het raam, er is een vrije stoel rechts van mij, aan de gangkant. Ik zie een man aankomen, "dakloze stijl" (!), duidelijk dronken. Van een afstand, wijzend met zijn vinger in mijn richting, roept hij: "Ik ga naast de oude man"! ³(Hij gaat zwaar naast me zitten, staart me aan... Ik doe hetzelfde! Ik doe hetzelfde! - L. "Oude mensen... Ik respecteer ze," zegt hij, terwijl hij de revers van mijn jasje

¹ Emeritus hoogleraar psychologie aan de universiteit van Toulouse Le Mirail, mede-oprichter van het Europees centrum voor onderzoek naar gedrag en instellingen (CEICI, Coimbra, Portugal). Lid van het Centre de Recherche sur la Formation (CNAM, Parijs) Officiële website: www.pierretap.com.

² Het feit dat ik Rogeriaans therapeut ben (beroepsidentiteit) heeft uiteraard een belangrijke plaats in de oriëntatie van mijn persoonlijke identiteit en ik zal er bovendien over ondervraagd worden in de relatie waarvan ik hier het binnendringen verhaal doe.

³ Ik moet erop wijzen dat hij de keuze had uit verschillende vrije plaatsen in de bus. Waarom koos hij ervoor om "naast de oude man te gaan zitten"? Ik denk omdat ik hem aankeek, terwijl wij gewoonlijk ons hoofd naar beneden houden en daklozen niet aankijken?

streelt... Wie ben jij? Jouw ras?" ⁴ zegt hij, terwijl hij aandachtig kijkt naar wat hij mijn "map" of "tas" (aktetas) zal noemen ... "Met je leren map, wie ben jij?" Natuurlijk geeft deze gewelddadige inmenging mij in eerste instantie een ongemakkelijk gevoel... Ik denk echter aan de Rogeriaanse attitudes in therapie (empathie, congruentie, onvoorwaardelijke positiviteit), maar in deze context is dat niet vanzelfsprekend! De persoon centraal stellen, naar hem luisteren, ook al ondervragen ze me in politiestand! - L. Je hebt een goed gezicht! - M. (Ik) Zoals de kerstman! Hij wordt boos... ik heb zelfs het gevoel dat hij me gaat slaan. - L. Nee, laat de Kerstman met rust! Ik geloof het niet! Je geeft geen antwoord op mijn vragen! Wat heb je vanmorgen gedaan? Ik besluit hem te antwoorden en een echte dialoog te hebben ... - M. Ik lees - L. Wat heb je gelezen? - M. Een scriptie over de gehandicapten, blinden en doven ... - L. Ah, een leraar! ... Wat heb je in je tas ... Open je tas! (Inwendig glimlach ik, denkend dat hij wil dat ik "mijn tas leeg maak", om alles te zeggen over wat ik ben! Definitie van zijn door hebben: gezicht, lichaam, handdoek...). - M. In mijn tas heb ik Alexandra's proefschrift dat morgen in Toulouse wordt verdedigd - Ik. Ah! Open je tas, laat me de thesis zien! Ik open de tas, haal het proefschrift eruit en laat het hem zien. ... Zijn houding verandert, alsof mijn antwoord een teken van vertrouwen in hem is. Hij leest aandachtig en hardop de titel "The psychological experience of sensory impaired adolescents: self-esteem, feelings of integration, stress, coping strategies and self-orientation in hearing and visually impaired adolescents" ... Hij stopt bij de woorden "psychological" en "coping" maar stelt geen vraag. Dan leest hij "de leden van de jury". - L. "Maar dan, jij bent een rechter". Ik leg hem uit dat niet alle jury's "gerechtelijk" zijn! - L. Dat is goed... De cover is mooi⁵, maar het belangrijkste is wat er onder zit! Hij bladert door het proefschrift en doet twee keer alsof hij het aan mij teruggeeft, neemt het dan weer terug (alsof hij mijn vertrouwen wil testen: dit kostbare voorwerp zou ik van je kunnen stelen...). Tenslotte geeft hij het me terug, tevreden... Ik heb wat moeite om het proefschrift terug in de aktetas te stoppen; hij merkt mijn beven op. - L. Wacht, laat me je helpen... Wees niet bang voor me! - M. Ik tril al sinds ik een kind was... Het heeft niets met jou te maken! Hij vraagt me dan naar mijn handicap en de oorsprong ervan, en vervolgens naar mijn eigen oorsprong. - L. Ik respecteer oude mensen omdat ze dingen hebben meegemaakt die wij niet hebben meegemaakt... Zat jij in het verzet? - M. Nee, ik was een kind tijdens de oorlog. L. Heb je iemand vermoord? - M. Nee - L. Ik heb... (gevolgd door gestotterde zinnen en stilte) (...) - L. Wat is je voornaam? - Meneer Pierre. - L. Nou, meneer Pierre, je bent aardig. Laten we handen schudden. Hij stelde dit communicatieritueel vier keer voor in de volgende minuten; maar de vijfde keer stak hij zijn wijsvinger uit en vroeg mij deze met mijn wijsvinger aan te raken ... De betekenis van dit gebaar begreep ik pas de volgende dag, in verband met de omslag van het proefschrift en de schepping van Adam (zie noot 5). De handdruk is het teken van een overeenkomst of een vergelijkbare situatie. - L. Heb je een vriendin? - M. Nee, ik woon alleen - L. Ik ook! (handdruk!) ... Heb je er een gehad? - M. Ja, maar ik ben gescheiden. - L. Ik ook! (... Heb je haar geslagen?! - M. Nee! - L. Ik wel! (Wat heb je met haar gedaan? M. We hadden onze verschillen (!) - L. Niemand is perfect! Hij associeert eigenwaarde met de vragen die hij stelt. - "Dat is een goede vraag, nietwaar? Bij verschillende gelegenheden spreekt hij over zichzelf, zonder enig verband met zijn vragen. Maar deze vragen zijn een manier om zichzelf te waarderen en het vertrouwen te testen dat hij in mij kan stellen. Ik leer bijvoorbeeld dat hij uit Andorra komt waar hij sigaretten kocht om in Frankrijk te verkopen. Als gevolg daarvan heeft

⁴ Sociale klassen, beroepen, enz. worden zo als "rassen" bestempeld. Later komt hij terug op "rassen" (sociale en culturele verschillen). Ik reageerde door te zeggen dat ik het er niet mee eens was. "Ik ben anti-racist... We zijn allemaal gelijk. Hij was het ermee eens, maar had spijt dat hij "voor de gek" was gehouden door zijn tegenstrijdigheden ("OK, fuck it! Hij heeft me!"), een bewijs dat hij de situatie als een gevecht ervaart...

⁵ Er zij op gewezen dat de achtergrondafbeelding op de omslag de hand van God en de hand van Adam voorstelt, als symbool van de "schepping van Adam", het werk van Michelangelo. -

hij zin om te roken, ook al is dat verboden in de bus. Ik heb hem hierop gewezen. Hij negeert het en steekt zijn sigaret aan. De chauffeur herinnert me eraan dat roken verboden is. "Het is een beetje rijk dat je niet een kwartiertje zonder kan". Mijn vraagsteller dooft dan zijn sigaret door hem op zijn duimnagel te drukken! Een paar seconden later, hoort hij een mobiele telefoon overgaan. Hij wendt zich tot de jongeman en zegt: "Als iemand naar me vraagt, zeg je dat ik er niet ben! - L. Dus jij bent een psychiater? - M. Nee, ik ben een psycholoog. - L. Ah, dat past bij mij! Maar ben je Freudiaans of Lacaniaans? - M. Geen van beiden, ik ben Rogéiaans" - L. Wie is dat, Roger (Rogé)? - M. Nee, Rogers (Rodgersse), Carl Rogers, die een persoonsgerichte therapie voorstelde. - L. Schrijf zijn naam op! - M. Ik heb geen papier. Hij haalt uit zijn zak een stuk olieachtig papier, zo groot als vier postzegels. Ik schrijf Karl Rogers erop⁶. Hij stopt het papier tevreden in zijn zak en zegt tegen me: - L. Het is belangrijk voor me, wat je net hebt gedaan ... - L. In therapie, gebeurt het dat een persoon verandert van de woorden die je hebt gesproken? - M. Waarschijnlijk, maar we weten het zelden ... Of twintig jaar later! Maar het belangrijkste is wat de persoon voor zichzelf ontdekt. - L. En kan de therapeut veranderen? - M. Natuurlijk, hij is er ook bij betrokken. Hij begint heel hard op de bovenkant van de handdoek te tikken (tot het punt dat hij zijn vingers pijn doet) en zegt: - L. "Dat is een hoop spul daarbinnen! - L. Ik hou van poëzie... Nerval... Baudelaire... En wie is je favoriete dichter? - M. Tegenwoordig Du Bellay, want hij schreef "Gelukkig die, zoals Odysseus, een mooie reis maakte en dan vol nut en reden terugkeerde om de rest van zijn leven onder zijn eigen volk te leven" ⁷en dat komt goed overeen met mijn zorgen (als gepensioneerd!)... - L. Ah, ja, Du Bellay, een dichter uit de Middeleeuwen... Ik zou ook een zin willen voorstellen: "Je moet innerlijke chaos doorleefd hebben om het leven te zien met de schoonheid van een vallende ster" ⁸(Hij associeert deze zin met Nietzsche). Nu, wat zou je willen? - M. Ik moet een galblaasoperatie ondergaan. Ik wil dat het goed gaat! - L. Nou, ik zal nu stoppen met vragen stellen ... Maar je moet minder rijk eten! Hij wil niet zeggen wat hij had gewild, want we komen aan op het station van Auterive. Voordat hij weggaat, stelt hij voor me te kussen. Wat we ook doen. Hij stapt uit en gaat met de stationschef praten. Ik stap op de trein. Als ik in de gang passeer, ziet hij me en zegt "ben jij dat? (Alsof hij zichzelf ervan wilde overtuigen dat hij onze dialoog niet gedroomd had!), "ja". Dan wendt hij zich tot twee reizigers in de buurt en zegt: "Hebben jullie hem herkend? Hij is het! Hij is mijn mentor! Dit hele scenario duurde minder dan twintig minuten! Maar was het theater of film? Gedurende deze 20 minuten slaagde de ondervrager, wiens naam, voornaam en bijnaam ik niet ken, erin met mij te praten, veel informatie over mij te verkrijgen, en een minimum aan informatie over zichzelf te onthullen. En toch... had ik het gevoel dat er ook iets met hem gebeurd was. Ik moet zeggen dat vanaf het moment dat ik besloot "in waarheid te spreken" (congruentie) ik zijn alcohol niet meer kon ruiken, ik kon de wonden op zijn gezicht niet meer zien, ik was gefocust op zijn ogen, beweeglijk en levend. Achteraf zei ik tegen mezelf dat die 20 minuten de kortste therapie van mijn professionele leven was ... Het was persoonsgericht, ja, maar welke? Mijn eigen? Toch niet de zijne? Misschien, allebei? Geen twijfel mogelijk! Blijkbaar is er niets Rogeriaans aan deze dialoog, en niets therapeutisch ... en toch?! ... Er gebeurde iets belangrijks voor beide protagonisten. ...

⁶ Het feit dat ik Karl schreef en niet Carl toont aan dat ik niet helemaal serieus was!

⁷ Na verificatie: Du Bellay had het niet alleen over Odysseus, maar ook over Jason die het Gulden Vlies veroverde. Hij zegt "om bij zijn ouders te wonen..." en niet "om bij de zijnen te wonen". Dit zijn voor mij belangrijke fouten en omissies! Ik ben net terug in de stad van mijn jeugd.

⁸ Ik kende deze referentie niet en ben niet gaan kijken. Maar een Portugese collega wees mij erop dat Nietzsche's zin op een metrostation in Lissabon zou luiden: "Er is grote (innerlijke) chaos nodig om een vallende ster te baren".

De effecten van persoonlijke betrokkenheid bij het onderzoeksobject

Ik zou deze ontmoeting willen afsluiten met een verduidelijking van enkele punten die van essentieel belang zijn voor het begrijpen van dit verhaal en de zeer betrokken manier waarop ik het vertel.

1. Ik was duidelijk "getekend" door deze onverwachte ontmoeting, want op hetzelfde moment verdween een van mijn eigen zonen voor enkele maanden, dook pas weer op toen het weer koud werd en vertelde ons hoe hij het leven van daklozen in Parijs had geleefd... tussen zijn vertrek, na zijn veertigste verjaardag,⁹ en zijn terugkeer met Kerstmis;

2. Ik vertelde onmiddellijk aan al mijn familieleden dit "busverhaal", dat intens werd ervaren als belangrijk voor mijn eigen narratieve identiteit¹⁰. Ik had toen de gelegenheid om het belang van geheugeneffecten te observeren. Mijn verhaal werd vervolledigd met elke nieuwe "vertelling" en naarmate bepaalde delen van de dialoog bij me terugkwamen;

3. Daarom heb ik besloten te schrijven, maar ook om dit deel van mijn privé-leven, dat door de onbekende vragensteller zo sterk in twijfel werd getrokken, te vertellen en te publiceren. Voor iedere onderzoeker is "het zelf hatelijk" en toch grijpt het noodzakelijkerwijs in bij de keuze en behandeling van een onderzoeksobject. De ontkenning van deze impliciete en vaak vrijwillig verborgen of gecamouflerde invloeden verandert niets aan hun realiteit. Als de lezer geschokt is door mijn aanpak, bied ik hem mijn verontschuldigingen aan, maar zoals Paugam terecht opmerkt, moeten twee belangrijke dimensies in aanmerking worden genomen om de processen te begrijpen die bij uitsluiting of sociale diskwalificatie aan het werk zijn:

* Op macro-sociologisch niveau, de collectieve en maatschappelijke voorstellingen die met deze verschijnselen verband houden en die de uitwerking vergemakkelijken van (identiteits) "categorieën" van mensen die als "arm", "precair" of "uitgesloten" worden beschouwd. Deze categorisatieprocessen worden geconstrueerd via instellingen voor sociale bijstand, institutionele vormen van sociale interventie (openbaar of particulier)¹¹

* Op microsociologisch niveau¹² moet men rekening houden met de betekenis die de bevolkingsgroepen (individueën) geven aan hun beleefde ervaringen, met hun gedrag ten opzichte van degenen die hen als "uitgesloten" beschouwen en bestempelen, en met de aanpassingsmethoden die zij ontwikkelen in de verschillende situaties waarmee zij geconfronteerd worden (Paugam, 2002, 2001, 1996, 1993). (Deze opmerkingen gelden ook voor de onderzoeker zelf, die geen gedesaffilieerde of gedesaffectedeerde machine is).

Ik ben het volledig eens met deze tweedimensionaliteit, zoals ik het ook eens ben met Castel wanneer hij de as van de plaats van de arbeider in de arbeidsverdeling afzet tegen die van de deelname van dezelfde persoon aan netwerken van sociabiliteit (Castel 2001, 1995, 1991). Maar het belangrijkste punt is volgens mij dat deze dimensies en deze assen als positief of als

⁹ ... verjaardag vergezeld van een zelfquarantaine veroorzaakt door meervoudige druk maar die geen verband hielden met economische en financiële behoeften

¹⁰ Ik heb het belang van het begrip narratieve identiteit, voorgesteld door Paul Ricoeur (1990), besproken in het artikel 'Identiteit en uitsluiting' (Tap, 2005, pp.60-62).

¹¹ Uit ervaring zou ik zeggen dat deze interventies niet beperkt blijven tot sociale bijstandsdiensten (sociale bijstand, financiële bijstand, RMI-beheer, enz.). Zij hebben ook betrekking op de politie, de medische sector (Samu, spoeddiensten, psychiatrische ziekenhuizen), het bankwezen (blokkering van rekeningen, uitsluiting van banken), de rechterlijke macht, het lokale bestuur (gemeentehuizen), enz.

¹² Dit niveau komt precies overeen met het "bio-psycho-sociale" niveau waarover ik spreek. Maar mijn opmerking is niet polemisch bedoeld!

negatief kunnen worden ervaren en/of waargenomen: of het nu gaat om werk of gezin en vriendschappen, betekenissen en gedragingen die als legitiem of als illegitiem worden ervaren en waargenomen. Wanneer men spreekt van diskwalificatie op sportgebied, is er sprake van uitsluiting voor zover de sporter zich niet heeft gehouden aan de spelregels van zijn of haar sport.

Er zij op gewezen dat sociale uitsluiting niet verwijst naar zelfdiskwalificatie, hoewel een dergelijk proces wel voorkomt. Wat de ontbinding betreft, vinden we hier een term die verenigingen, vakbonden of partijen dierbaar is. Verbondenheid impliceert zowel druk van buitenaf (van vriendschappelijke druk tot bekeringsdrang) als een intern besluit (zich verbinden tot een collectieve zaak, die verder gaat dan zichzelf en waarin men gelooft). Omgekeerd kan verbreking van het lidmaatschap een extern besluit zijn (uitsluiting, excommunicatie, enz.) en/of een intern besluit (zijn contract of kaart niet vernieuwen, vrijwillig uittreden). Uit deze enkele opmerkingen kunnen we opmaken dat er twee tweedimensionaliteiten te onderscheiden zijn: de ene die het positieve en het negatieve tegenover elkaar stelt en de andere die de plaats van de beslissing introduceert, door interne of externe controle. Natuurlijk maken andere dimensies deze eenvoudige¹³ voorstelling ingewikkeld. Bij voorbeeld de tegenstelling tussen de activiteit en de passiviteit van de uitgesloten, tussen de bewustwording en de moeilijkheid om zijn gedrag te veranderen (stoppen met roken, enz.). Van integratie naar uitsluiting: van woorden naar mensen ... met pijn. Vandaag de dag hebben steeds meer mensen te kampen met economische moeilijkheden, met werkloosheid en met een verslechtering van hun levensomstandigheden. Deze moeilijkheden kunnen nog worden verergerd door stigmatisering van de identiteit. De stabiliteit en het gevoel van eenheid die in het begrip zelf van identiteit besloten liggen, worden onmogelijk. Onzekerheid en instabiliteit gaan gepaard met een veralgemeende dynamiek van slachtofferschap¹⁴; zij verspreiden zich over de verschillende leefomgevingen en over de verschillende activiteiten van het individu. Het bestuderen van de effecten van uitsluiting is derhalve gerechtvaardigd in verband met individuele ervaringen, veranderende sociale praktijken en veranderende of versterkende culturele waarden. De bezorgdheid over deze effecten strekt zich uit over alle menswetenschappen en betreft alle sectoren van het maatschappelijk leven, met name die welke verband houden met werk, gezondheid en onderwijs. Uitsluiting wordt ervaren als onrechtvaardig misbruik. Het is van belang te weten of de gevolgen ervan werkelijk worden bestreden, en of de tegenovergestelde processen van cohesie, insluiting of integratie dienovereenkomstig vorderen. Als we de manier analyseren waarop de begrippen cohesie, integratie en integratie worden gebruikt, niet alleen in de onderzoeksliteratuur over uitsluiting, maar ook in de officiële toespraken en documenten van de regering, de politieke partijen of de verenigingen die geacht worden oplossingen op het terrein te vinden, dan valt te betwijfelen of er overeenstemming bestaat over de betrokken processen, laat staan over de middelen om uitsluiting en de gevolgen daarvan te voorkomen. Niettemin maken de genoemde begrippen deel uit van de systemen van voorstellingen en waarden die het discours van de machthebbers en van de door hen bestuurd sociaal-economische en sociaal-politieke instellingen sturen. Maar zij zijn ook impliciet actief in de beslissingen en gedragingen die het persoonlijke en relationele bestaan van elke burger verweven. Zo stellen wij vast dat de term invoeging vooral

¹³ Ik zeg niet simplistisch, want het denken in paren (wit-zwart, dag-nacht, rechts-links, enz.), dat Henri Wallon goed heeft geanalyseerd bij kinderen (1945), is zeker te overwinnen, maar niet te stigmatiseren, behalve wanneer het niet wordt gebruikt voor discriminatie-differentiatie (wat respect voor verschillen impliceert) maar voor discriminatie-stigmatisering (racisme, enz.)! (Merk op dat perceptuele kleurdiscriminatie niet stigmatiserend is; rassendiscriminatie is dat wel). Taal speelt een essentiële rol in de integratie-exclusie-cohesiedynamiek. Maar deze rol hangt af van het verband tussen taal, actie, bewustwording en de bevestiging van waarden.

¹⁴ In het artikel in Connexion (2005) herinnerde ik aan het collectieve en individuele belang van dit proces van slachtofferschap en de gevolgen ervan voor het gedrag.

verband houdt met de beroepswereld en dat de term integratie bijna uitsluitend wordt gebruikt in verband met immigranten. Wat de term cohesie betreft, die in de mode is ¹⁵geraakt, geven de auteurs zelden aan wat deze inhoudt, alsof deze vanzelfsprekend is. Daarom is het van belang voldoende duidelijke en gedifferentieerde definities voor te stellen. Als we verwijzen naar het werk van psycho-sociologen sinds Lewin (1972), is cohesie "het geheel van krachten die elk lid in de groep aantrekken of in stand houden"¹⁶. Maar Cartwright en Zander (1968) preciseren dat hoe sterker de onderlinge afhankelijkheid is, hoe meer de standpunten in de groep naar homogeniteit zullen neigen en hoe meer afwijkingen en afwijkingen zullen worden gesanctioneerd. Bij cohesie heeft de groep voorrang op het individu, in die mate dat het individu zijn eigenheid moet opgeven en zich tot conformiteit en consensus moet verbinden. Natuurlijk kan samenhang niet worden verordonneerd. Het kan alleen het resultaat zijn van het werken aan de onderhoudsfuncties (van de groep) wanneer de krachten van progressie (met inbegrip van, maar niet te verwarren met, de krachten van produktie) zijn afgebroken. ¹⁷ De notie van invoeging impliceert het idee van opnemings in een gebied, van investering in een collectieve ruimte. Het ingevoegde systeem neemt een plaats in, een positie in het gaststelsel. Het is "ingebed", "ingelast", maar blijft duidelijk gedifferentieerd. Het gaat niet op in het geheel. Bijvoorbeeld, het inlegvel in een boek maakt er geen deel van uit; het kan worden verwijderd. Tenslotte impliceert het begrip integratie, zoals de etymologie ervan suggereert, het idee van eenheid, volledigheid, heilheid. Het stelsel is geïntegreerd als er "spel", flexibiliteit, is in de articulatie en de functionele interdependentie tussen de subsystemen (groepen of personen); elk van deze subsystemen behoudt een gedifferentieerde identiteit, positie en functie. Echte integratie kan derhalve niet worden verward met assimilatie (waarbij subsystemen niet langer gedifferentieerd zijn), noch met individualistische of sektarische differentiatie (waarbij subsystemen niet langer voldoende met elkaar verbonden zijn, waarbij bevestiging voorrang heeft op integratie). Integratie is uiteraard het tegendeel van uitsluiting, omdat het de mogelijkheid impliceert om nieuwe leden op te nemen die banden kunnen smeden en functies kunnen beheersen ten opzichte van de oude. De term integratie wordt, zoals we hebben gezien, gebruikt in verband met de opvang van immigranten, maar theoretisch is hij van toepassing op alle interne groepen en instellingen (gezin, school, bedrijf, buurt, regio, land). Flexibiliteit is dus een van de kenmerken van een integratief stelsel. Op individueel niveau kan het worden gedefinieerd als het vermogen van het individu om nieuwe strategieën te ontwikkelen, oude strategieën op te geven als deze ineffectief, irrelevant of gevaarlijk zijn geworden, hetgeen een goede aanpassing zal bevorderen. Deze aanpassingsflexibiliteit impliceert het vermogen om concessies te doen, om zo goed mogelijk om te gaan met tegenstrijdige eisen.

Uitsluiting als een negatieve dynamiek

¹⁵ Met betrekking tot modieuze begrippen als veerkracht, project, cohesie, enz. stellen wij vast dat hun opkomst precies samenvalt met het moment waarop de dagelijkse activiteiten van mensen en instellingen als vervreemdend worden ervaren, waarop wij van dag tot dag leven, zonder vooruitzien of project, waarop wij oplossingen bedenken om uit een ondraaglijke situatie te geraken die zich steeds weer herhaalt. Mode blijkt dus een nuttige strategie te zijn in de strijd tegen juist deze vervreemding: utopie, dromen en ingebeelde oplossingen kunnen soms weer hoop geven en daardoor, individueel of collectief, de middelen om een "doorbraak" te bereiken.

¹⁶ Germaine de Montmollin, 1977, p. 154 noot

¹⁷ De onderhoudskrachten zijn de krachten waarvan de groep zich bedient om conflicten op te lossen, onderhandelingen en bemiddelingen in te leiden, en de cohesie in stand te houden die nodig is voor de verwezenlijking van gemeenschappelijke projecten. Om te kunnen handelen mobiliseert de groep de krachten van de vooruitgang, die het dan overnemen van de krachten van de instandhouding.

Maar laat ons tot de kwestie van de uitsluiting zelf komen. Volgens Castel is het een woord dat een groot aantal mensen met heterogene kenmerken dekt¹⁸: daklozen, langdurig werklozen, gehandicapten, jongeren in de buitenwijken. Paugam van zijn kant beschouwt de term uitsluiting als een voorvoegsel, in de Durkheimiaanse zin, dat zowel vaag als dubbelzinnig is. Maar hij spreekt er ook van als een concept-horizon voor zover uitsluiting het mogelijk maakt de mislukkingen van de socialisatie beter te begrijpen, de reproductie van ongelijkheden en de grenzen daarvan te analyseren, de verslapping van de sociale banden en de gevolgen daarvan beter te definiëren en tenslotte het binnendringen van identiteitscrises te precisieren.¹⁹ Maar deze twee auteurs benadrukken het belang van het sociale oordeel in de definitie zelf van uitsluiting. Paugam spreekt van sociale diskwalificatie²⁰ en Castel van sociale invaliditeit²¹. Mensen worden niet echt uitgesloten van de samenleving, maar worden negatief gecategoriseerd (stigmatisering), en doorlopen een complex proces van kwetsbaarheid-destabilisering en onzelfstandigheid (Castel) of kwetsbaarheid-bijstand-afhankelijkheid voordat zij tot werkelijke marginalisering komen (Paugam). Zelfs daklozen die zich van de sociale diensten hebben afgesneden, blijven in een positie van tippelen, bedelen en zich anders gedragen tegenover voorbijgangers (cf. de dakloze bedelaars en hun conflicten met de daklozenwerkers). Het leven van daklozen kan hard zijn, zoals een persoon op een daklozenwebsite zei: "Je komt nooit toevallig op straat terecht. Er is altijd een heel lange voorgeschiedenis, die soms teruggaat tot de kindertijd. Om het wat korter te maken, laten we zeggen dat op een dag de druk op je schouders het breekpunt bereikt. En je breekt. Op die dag vragen de mensen om je heen, bezorgd of opgelucht je niet meer te zien, zich af wat er van je zal worden. Jij loopt. Doelloos. Gratis. Helemaal vrij. Het gewicht dat je drukte is in één keer verdwenen... Het borrelt in je hoofd. Je weet dat je niet terug zult gaan. Elke stap die je zet brengt je verder weg van je verleden, je laat dozen vol herinneringen achter op elke hoek. Je hebt geen idee wat er van je zal worden en dat maakt je aan het lachen. Voor een paar uur. Omdat het dan minder en minder grappig wordt. De staat van genade duurt zolang je het geld uitgeeft dat je nog hebt, hooguit een paar dagen. Dan, heel snel, wordt het verzet des te heviger omdat het is uitgesteld. De verleiding om zich uit het spel terug te trekken kan dan groot worden. Je kunt zelfmoord plegen, wat als nadeel heeft dat het onomkeerbaar is. Je kunt jezelf langzamer afmaken met alcohol, drugs en/of meer of minder hallucinogene moleculen. Het duurt zo lang als het duurt, als het ophoudt is er niet veel meer over om te herstellen. Je kunt uiteindelijk een paar dingen in de bodem van een tas stoppen en je voeten volgen. Welkom bij de club'²². Zoals de psychiatrische beroepsbeoefenaren (artsen en maatschappelijk werkers) en bijvoorbeeld de ORSPERE-teams hebben aangetoond²³, worden ziekenhuizen en klinieken thans steeds meer geconfronteerd met een nieuw thema dat uitsluiting en psychisch lijden met elkaar in verband brengt. Atypische, lijdende, gedesocialiseerde en onzekere patiënten komen in steeds grotere aantallen aan..." in de bestaande integratiemechanismen, die ondoeltreffend blijken te zijn. In de loop der jaren is gebleken dat het gevoerde beleid inzake sociale integratie zijn grenzen heeft in het licht van de uitsluiting. Dit psychosociale leed, dat een probleem van geestelijke gezondheid is, stelt het openbare psychiatrische stelsel ter discussie. Het laat ook de opkomst zien van een nieuw gebied van psychopathologisch lijden

¹⁸ Castel, 2001, debat deel 1 p.2

¹⁹ Paugam (2002, 2001, 1996)

²⁰ cf. het boek dat het resultaat is van zijn proefschrift over "La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté" 2002, PUF coll. Quadrige

²¹ 20 Genoemd in het door de CNDP georganiseerde debat, cf. Castel (2001)

²² Ik heb de referentie van deze site op internet niet gevonden, maar de getuigenissen vermenigvuldigen zich op het web, om nog maar te zwijgen van de acties van "de kinderen van Don Quichot" ... en hun humor ... "Sancho Pança, kom terug ... Don Quichot is hier!" ... klaar om opnieuw tegen de windmolens te vechten!

²³ Zie de website van ORSPERE, waarvoor Jean Furtos verantwoordelijk is (of was): <http://www.ch-le-vinatier.fr/ORSPERE/publications/sante-mentale-exclusion.htm>

waarvoor de gebruikelijke psychiatrische en psychotherapeutische praktijken onwerkzaam blijken te zijn. Dit psychopathologisch en psychosociaal lijden overschrijdt onvermijdelijk de identiteiten. Daklozen zijn voor 90% mannen. Culturele verschillen beïnvloeden het lijden van migranten en ballingen op ²⁴verschillende manieren. De identiteit wordt ook in twijfel getrokken door ziekte (Tap, Tarquinio en Sordes-Ader (2002), enz.)

In ieder geval kunnen twee belangrijke veronderstellingen worden gemaakt;

- Het eerste kan worden afgeleid uit de voorgaande opmerkingen: steeds meer mensen bevinden zich in een moeilijke situatie, ongeacht de oorsprong van deze situatie, en voelen een sociale en psychologische malaise, zij worden geconfronteerd met een leed, een psychosociaal lijden dat samenhangt met de "duurzaamheid van de processen van breuk en uitsluiting, zowel op individueel als op collectief niveau", en dat zich vertaalt in een "opmerkelijke constante in mislukking". ²⁵
- De tweede hypothese houdt verband met het feit dat het begrip uitsluiting een kritisch oordeel inhoudt over de maatschappij en haar instellingen, die niet in staat zijn de sociale samenhang te beheren en de integratie van haar leden te vergemakkelijken.

Het begrip uitsluiting was aanvankelijk beperkt tot extreme armoede, maar wordt tegenwoordig uitgebreid tot onzekere situaties: economische onzekerheid, onstabiliteit van huwelijk en gezin, moeilijkheden om angst en stress te beheersen, moeilijkheden om zich aan te passen aan mobiliteit, veranderingen, beperkingen of druk. Het gaat er niet om de verantwoordelijkheid hier (overheid, mondialisering, scholen of bedrijven) of daar (kwetsbare personen) op te eisen. Om de verbanden en conflicten tussen identiteiten en uitsluiting te begrijpen, moeten we bemiddelende begrippen introduceren, het bestaan veronderstellen van processen die de regelgeving en de afwezigheid van regelgeving, de breuken en de strategieën om ze te vermijden of te beheren, kunnen verklaren. Ik denk daarbij aan: sociabiliteit en relatienetwerken, mechanismen van legitimatie en autorisatie, de manier waarop men betekenis geeft aan zijn ervaring, de manier waarop men de banden kiest die voor hem van belang zijn of de vervreemding die hem ervan weerhoudt zijn banden te kiezen en de activiteiten die met die banden samenhangen. Het begrip "onverbondenheid" dat Castel in verband met uitsluiting oproept, ²⁶mag ons niet doen vergeten dat de betrokkene een professionele onverbondenheid kan ervaren (werkloosheid, in de kast gezet worden, enz.), maar elders compenserende of regenererende banden vindt, of gewoon alternatieve banden. Het is waar, zoals Paugam ons in herinnering brengt, dat "statistieken aantonen dat economische uitsluiting gepaard gaat met een verlies aan sociabiliteit en een geringere deelname aan het gemeenschapsleven"²⁷. Maar het is ook waar dat het geïdealiseerde beeld van de werknemer in loondienst en de quasi-heilige waarde van werk niet langer populair zijn. Toch denk ik dat werk nog steeds kan fungeren als een optimale ervaring, volgens de uitdrukking die Rogers dierbaar was en die vandaag wordt overgenomen door degenen die de

²⁴ Zie over dit thema het uitstekende werk van Kaës en andere auteurs: *Différences culturelles et souffrances de l'identité* (1998). Cf. ook de vele bijdragen op intercultureel gebied in dit boek.

²⁵ Volgens het Lazarus-rapport "Les souffrances qu'on ne peut plus cacher" (Lijden dat niet langer kan worden verborgen), de interministeriële delegatie voor het RMI, betreft dit lijden zeker mensen die in een situatie van grote onzekerheid leven, maar doet het zich ook voor bij moeilijkheden in de socialisatie van kinderen en adolescenten in de gezins- en schoolomgeving. Zij zijn aanwezig bij de toename van geweld in het gezin, op school en in de stad, alsook in zorginstellingen. De volwassen bevolking van haar kant lijdt onder een aanzienlijke verzwakking van het vermogen om relaties aan te gaan, hetgeen op zijn beurt gepaard gaat met een desinvestering in zichzelf en een angst voor de publieke sfeer. Bij mensen die langdurige hulp ontvangen, is er een toename van het aantal psychische symptomen dat als zodanig wordt geverifieerd. Als gevolg van dit alles wordt het voor de "zielenknijpers" steeds moeilijker een onderscheid te maken tussen het ziek zijn van de uitgesloten en dat van de naar behoren erkende geesteszieken (gebaseerd op artikelen van ORSPERE)

²⁶ Castel (1999) *Les métamorphoses de la question sociale : une chronique du salariat* Paris Gallimard

²⁷ Genoemd tijdens het door de CNDP georganiseerde debat, zie Paugam (2001)

positieve psychologie ontwikkelen (wat natuurlijk het tegenovergestelde is van positivistische psychologie!)²⁸. Ik denk dat het nuttig is een beroep op hen te doen om een beter inzicht te krijgen in de werkelijke ervaring van mensen die in moeilijke situaties leven.

Terugkeren naar een positievere kijk op moeilijke situaties

De positieve psychologie tracht de voorwaarden te analyseren voor de toegang tot optimisme, geluk en welzijn, zelfs in moeilijke situaties. Na Rogers en zijn boek "La relation d'aide et la psychothérapie" (2005, ESF), kunnen we Csikszentmihalyi en zijn theorie van de flow (1990) noemen, in het Frans vertaald onder de titel: "Vivre, la psychologie du bonheur" (2004). Tot de onvertaalde maar belangrijke Amerikaanse auteurs en werken behoren: Argyle (2001), Peterson en Seligman (2004), Snyder, Lopez (2001), Gillham (2000) en, in het Spaans, Vera Poseck (2006). Het is interessant op te merken dat Martin Seligman (1995, 1998, 2002), een van de leiders van de positieve psychologie, jarenlang de wereldwijde promotor was van onderzoek naar wat hij "aangeleerde hulpeloosheid" noemde (zie 1974). Dit vroege onderzoek is ongetwijfeld nuttig geweest voor het begrijpen van depressieve processen, maar de verschuiving van Martin Seligman naar het begrijpen van de positieve dynamiek van de menselijke ontwikkeling, met name van optimisme, geluk en welzijn, is een belangrijk onderdeel van het streven om het heersende slachtofferschap/agressie tegen te gaan en om meer humanistische en humanitaire interventies voor te stellen.

"Uitgesloten of niet... ze willen overleven!"

Zoals Sébastien Schehr (1999, 2001) terecht opmerkt, is het leven niet beperkt tot werk ... En als men zijn baan verliest, moet men niettemin blijven leven ... Bovendien kunnen moeilijkheden voortkomen uit iets anders dan werkloosheid, "afstand nemen, zich losmaken, dissidentie maken (ook) deel uit van het leven". Maar de grens van het ondraaglijke komt wanneer de tegenslagen zich vermenigvuldigen. Zoals elders vermeld (Tap, Tarquinio en Sordes-Adler, 2002), speelt de opeenstapeling van stressvolle gebeurtenissen (werkloosheid, ziekte, echtelijke breuk, maar ook administratieve procedures en andere dagelijkse beslommingen) een belangrijke rol in de manier waarop de persoon zich kan redden. Variabelen van "identiteit", zoals sociale afkomst, leeftijd, geslacht, enz. hebben weinig invloed op het welzijn, vooral bij adolescenten. In plaats daarvan zijn de aard en de hoeveelheid van de dagelijkse moeilijkheden en de ingrijpende gebeurtenissen die de betrokkenen in de voorafgaande twee jaar hebben meegemaakt, van grote invloed op de daling van het welzijn. De daling van het niveau van subjectief welzijn heeft de neiging te versnellen na twee of drie gebeurtenissen (Grob)²⁹. Dit resultaat herinnert ons er uiteraard aan dat veerkracht zijn grenzen heeft³⁰; maar het doet ook de vraag rijzen naar de oorsprong zelf van de vermenigvuldiging van moeilijkheden: zijn het ongelukkige toevalligheden, ongelukken die door de persoon zelf worden uitgelokt en die zich vermenigvuldigen naarmate zijn kwetsbaarheid toeneemt, of zijn het sociale effecten door houdingen en gedragingen die gebaseerd zijn op de verwerping en stigmatisering van diezelfde persoon?

²⁸ Zie met name het baanbrekende werk van Mihaly Csikszentmihalyi (2004).

²⁹ Grob, A. (1996) Entwicklung und regulation des subjektiven wohlfindens (habilitatie manuscript. Universiteit van Bern), 69p

³⁰ Over veerkracht en het verband met uitsluiting, zie het uitstekende werk van Boris Cyrulnik (met name 1999, 2001). Zie ook Tap (2005), Vinay, Esparbès-Pistre en Tap (2000).

From Surviving to Living... Of het positief omgaan met moeilijke situaties.

Het "negatieve thema", zoals Schehr (1999, 2001) het uitdrukt, gaat over het algemeen gepaard met de veronderstelling dat de dakloze niet doet wat hij zou moeten doen om zijn problemen op te lossen en zich te verdedigen tegen de situaties waarmee hij wordt geconfronteerd, maar ook om te vechten tegen het destructieve deel van zichzelf. De ontwikkeling van de bewustwording en de erkenning van de complexiteit van de oorzaken van uitsluiting hebben ertoe geleid dat het beeld van de uitgeslotene alleen als lui en asociaal wordt losgelaten. Niettemin is het (Amerikaanse) beeld van de tegenstelling tussen "winnaars" en "verliezers" nog steeds zeer sterk in populaire voorstellingen. De oorspronkelijke opvatting van de "onkwetsbare" veerkrachtige was ook op deze voorstelling gebaseerd. "Om hieruit te komen moet je ..." handelen, je richten op het probleem en niet op de emoties die het oproept, verantwoordelijkheid nemen, enz. Zoals Schehr zegt: "Wij zijn alleen in staat over anderen te denken door de ogen van een typische ideaalfiguur, een soort ideaal van het produktivistische ego...; (wij zouden er bijvoorbeeld in moeten slagen) over anderen, werklozen of precaire mensen, te denken zonder de vertekenende spiegel van het arbeidersmodel. Maar het is niet alleen een kwestie van voorstellingen, zoals we hebben gezien bij Paugam, we moeten rekening houden met de betekenissen, de werkelijke gedragingen en met name de wijze van aanpassing van mensen in situaties van uitsluiting. Schehr is het hiermee eens wanneer hij voorstelt de bevoegdheden van de zogenaamde "gediskwalificeerden" te erkennen en hun recht op "disaffiliatie" te erkennen. Dit is ook wat Garnier-Muller (2000, 2001) bepleit na gesprekken met daklozen. Volgens haar "zijn de armen nooit passief, zij reconstrueren vormen van sociale integratie en informele hiërarchieën... Overleven in onzekerheid veronderstelt het uitvinden of opnieuw samenstellen van sociale verbanden"... "Onze onderzoeksgebieden, verre van plaatsen van sociale apathie te zijn, zijn een universum van opborrelend gedrag... (De armen) zijn niet gereduceerd tot het zich vastklampen aan de flarden van het sociale verband, zij hebben hun eigen vormen van socialisatie, die iets anders toestaan dan berusting, ondanks de moeilijkheden" ... En zij voegt eraan toe "bedelen, kleinschalige handel zijn een andere manier om zich te organiseren en zich sociaal en economisch te integreren" ... Deze mensen hebben heel verschillende manieren van zijn. Deze kunnen tot uiting komen in de organisatie van het overleven, of in daden van "kleine criminaliteit", of afhankelijke agressie, of in de onzichtbare aanpassing aan een armoede die als beschamend wordt ervaren. De vraag houdt dus verband met de wijze waarop wij deze gedragingen "kwalificeren" of "diskwalificeren": ofwel nemen wij ze op in het "d-systeem" (scharrelstelsel), zoals na de laatste oorlog, ofwel nemen wij ze op in de categorie van criminele handelingen. In alle gevallen rijst de vraag van de moeilijke overgang tussen repressieve gedragingen op basis van het "diskwalificatie"-oordeel en gedragingen van bijstand aan personen in gevaar, op basis van het "slachtofferschap"-oordeel. Men denke aan de moeilijkheden van de politie of de plaatselijke autoriteiten die zich voortdurend genoodzaakt zien daklozen te "verjagen" die tijdens het koude seizoen op een bepaalde plaats zijn gaan wonen (met of zonder de hulp van Don Quichot!). Daklozen verjagen is grappig, maar het is ook triest, ook al begrijp ik de bezorgdheid van zowel politieagenten als politici. Als het individu zich nauwelijks effectief kan verzetten tegen de uitsluiting waarvan hij al dan niet het slachtoffer is, is het belangrijk na te gaan hoe hij zijn interne hulpbronnen gebruikt (veerkracht, vermogen om de situatie onder controle te houden en er kritisch over na te denken, coping of vermogen om op een positieve manier met stress om te gaan, enz.) Maar het is ook belangrijk voor degenen die hen willen helpen om te zien welk effect de hulp heeft die zij krijgen of kunnen krijgen (externe hulpbronnen): steun van familie en vrienden, bekenden of overheidsdiensten die belast zijn met de opvang en ondersteuning van mensen in moeilijkheden.

Uitsluiting en weerbaarheid ³¹

Er wordt gezegd dat een persoon veerkrachtig is:

1. indien zij een extreme situatie hebben meegemaakt, een gebeurtenis met een hoog risico op disfunctioneren, een "misbruik" dat hoge stress en in het algemeen ontwrichtende effecten veroorzaakt;

2. of zij in staat was door deze situatie heen te komen, deze gebeurtenis te doorleven zonder grote ontwrichtende gevolgen voor haar psychologische en sociale ontwikkeling. Dit geldt voor het hele leven, want de ontwikkeling stopt niet bij de adolescentie!

Een van de eerste analyses van de psychologische gevolgen van een extreme situatie werd gemaakt door de Amerikaanse psychoanalyticus Bruno Bettelheim. In *Overleven* (1979) stelt hij: "we bevinden ons in een extreme situatie wanneer we plotseling in een reeks levensomstandigheden worden gekatapulteerd waarin onze oude waarden en

copingmechanismen niet langer functioneren en sommige daarvan zelfs het leven in gevaar brengen dat ze juist moesten beschermen... De plotselinge en gelijktijdige ineenstorting van al onze verdedigingsmechanismen tegen doodsangst stort ons neer in wat ik, bij gebrek aan een betere term, een extreme situatie heb genoemd" (op. cit. , 24). De veerkrachtige persoon zou dus diegene zijn die de extreme situatie heeft overleefd. Bettelheim noemt twee stadia in dit proces van "overleven", twee verschillende en toch zeer met elkaar verbonden stadia:

- het oorspronkelijke trauma dat verband houdt met een extreem regime van terrorisme ³² en dat op dat moment de degradatie van de persoonlijkheid veroorzaakt, de vernietiging van het vroegere sociale leven door het ontberen van steun;

- de daaruit voortvloeiende gevolgen, in termen van kwetsbaarheid, voor het gehele leven van de betrokkene.

De overlevende kan dan op drie manieren reageren:

- 1. *Zich door de ervaring laten vernietigen*, een houding die gebaseerd is op een gevoel van onvermogen om zich te herstellen, op schuldgevoel en op een gevoel van onrechtvaardigheid: "Ik heb zoveel geleden, en daarbovenop moet ik mezelf rechtvaardigen, verantwoording afleggen!"
- 2. *Ontkennen van blijvende gevolgen*. De persoon ontkent het beleefde historische feit niet, maar hij ontkent, verdringt of verdringt alles wat in verband kan worden gebracht met de huidige effecten; hij weigert het idee van een noodzakelijke persoonlijke herstructurering of een onvermijdelijke relationele, axiologische of culturele herstructurering. Dit proces kan bewust (ontkenning), voorbewust (ontkenning, verdringing) of onbewust (verdringing) verlopen;

³¹ Ik herhaal hier, met enkele wijzigingen, wat wij samen met Marie-Christine Llorca hebben uitgewerkt voor de CREAM-PACA-revue "Au fil du mois" in het speciale nummer over "het uitsluitingsproces" (2004). Mijn dank gaat uit naar Marie-Christine Llorca en Philippe Pitaud, die verantwoordelijk waren voor de uitgave (zie Tap en Llorca 2004).

³² In 1943 publiceerde Bettelheim een artikel met de titel *Individual and Mass Behaviour in Extreme Situations* en begon met de volgende informatie: "De auteur bracht ongeveer een jaar door, van 1938-1939, in de twee grootste Duitse concentratiekampen voor politieke gevangenen, Dachau en Buchenwald"

- 3. *Worstelen om bij bewustzijn te blijven en proberen om te gaan met de meest verschrikkelijke dimensies voor hem, en in staat zijn om zichzelf te reïntegreren (opnieuw samen te stellen)*³³.

Deze processen lijken ons toepasbaar op tal van situaties³⁴, met name die welke verband houden met uitsluiting, in welke vorm dan ook. In zulke tijden van nood dringt de zin en het doel van het leven zich op aan het bewustzijn van de betrokken mensen. Het is alsof wij ons alleen zorgen maken over het doel van het leven en de zin van onze identiteit wanneer wij in nood verkeren, wanneer wij ons in een ondraaglijke situatie bevinden. Zoals Bettelheim (1979) opmerkt, zou deze zoektocht ons in staat stellen de ware betekenis van onze beproeving, of incidenteel van die van anderen, te begrijpen, want "het ergste van de beproeving wordt verzacht zodra men gelooft dat de toestand van benauwdheid omkeerbaar is en dat er zeker een einde aan zal komen" (op.cit. 15). Als het leven alle betekenis verliest, voelt de persoon dat zelfmoord een fatale oplossing is. Maar de verleiding om zelfmoord te plegen gaat meestal gepaard met een wanhopige schreeuw om hulp, om een antwoord van anderen om de zin van het eigen leven terug te krijgen, wat het enige tegengif tegen zelfmoord is als het gekoppeld is aan de liefde en hulp van anderen (zelfs als de persoon wegloopt van deze hulp en deze afwijst). Er kan inderdaad van worden uitgegaan dat een persoon gedurende zijn hele leven met meerdere problemen wordt geconfronteerd en meerdere conflicten moet beheren of overwinnen. Deze conflicten vergemakkelijken zelfs zijn of haar subjectieve dynamiek (subject zijn dat niet onderworpen of vervreemd is) en zijn of haar persoonlijk vermogen om keuzes te maken, zich te oriënteren via projecten, zin te geven aan zijn of haar eigen moeilijkheden. We mogen natuurlijk niet vergeten dat deze persoon leeft en vooruitgaat in sociale contexten die hun systemen van regels (instellingen) omvatten en geharmoniseerde of tegengestelde systemen van waarden (culturen) propageren. Met andere woorden, sociale structuren dragen betekenissen in zich die worden gelegitimeerd door culturele werken, geloofssystemen en verklaringen van de wereld en het leven, die de persoon zich zal toe-eigenen, transformeren of verwerpen. Op dezelfde manier beïnvloeden sociale veranderingen noodzakelijkerwijs persoonlijke veranderingen. Het is van belang deze dynamische verbanden te analyseren (Esparbès-Pistre en Tap, 2001). De voortdurende confrontatie van subjecten en instellingen veroorzaakt, tussen de eerste en de laatste, een echte "interstructuratie" (Baubion-Broye, Malrieu en Tap, 1987). Er is niet alleen interactie of transactie, maar ook wederzijdse structurering of destructurering. In een artikel getiteld "Veerkracht of strijd om het leven" trekt Serge Tisseron (2003), psychoanalyticus en psychiater, ten strijde tegen het begrip veerkracht, dat hij in verband brengt met de strijd om het leven die de Amerikaanse mentaliteit dierbaar is. Veerkracht zou, omdat zij met een "autonoom ego" wordt geassocieerd, een geval zijn dat volgens de Darwinistische opvatting het succes van de meest bekwamen bevordert. Maar in de Amerikaanse visie staat succes gelijk aan deugzaamheid. De auteur heeft drie punten van kritiek op het begrip veerkracht:

³³ Hierbij moet worden opgemerkt dat Bettelheim spreekt van psychische integratie (of reïntegratie). Maar de definitie van integratie is evenzeer van toepassing op het persoonlijke als op het maatschappelijke systeem. Wat natuurlijk verandert, is de aard van het systeem, de subsystemen en de wijze van functioneren en regulering.

³⁴ Het kan onaanvaardbaar lijken het leven van de uitgesloten te vergelijken met dat van de concentratiekampgevangenen waarnaar Bettelheim verwijst (nadat hij zelf in twee van dergelijke kampen heeft geleefd). Maar het extreme karakter van een situatie hangt niet alleen af van de objectieve omstandigheden; het hangt ook af, zoals we hebben gezien, van de manier waarop de persoon deze omstandigheden ervaart en er emoties en gevoelens aan toevoegt (angst, stress, gevoelens van onrechtvaardigheid en ondraaglijkheid) die hem of haar kunnen verstikken en hem of haar ertoe kunnen aanzetten te vluchten voor deze extreme ervaring, zowel van binnen als van buiten.

1 Dit is dubbelzinnig, omdat het de broosheid maskeert van de verdedigingsmechanismen die de persoon heeft ontwikkeld om met het trauma om te gaan. Psychische weerstand kan op een onvoorspelbare manier veranderen. Veerkracht is "nooit vast".

2. Veerkracht maskeert ook de grote verscheidenheid aan verdedigingsmechanismen die zijn ontworpen om de gevolgen van een trauma te bestrijden. Sommige mechanismen zijn ontworpen om persoonlijke keuzes te bevestigen, terwijl andere daarentegen de onvoorwaardelijke afhankelijkheid van de Ander, van de groep, accentueren.

3. Veerkracht omvat de processen van aanpassing aan een trauma, die ofwel ten goede kunnen komen aan het "voormalige slachtoffer" en zijn of haar omgeving, ofwel aan de persoon zelf ten koste van zijn of haar omgeving. De mythe van de verlossing zou niet veraf zijn, "de veerkrachtige mens wordt verondersteld het duistere deel van zijn lijden te hebben overwonnen om alleen het glorieuze en lichtende deel te behouden".³⁵

Maar het succesvol overwinnen van een trauma betekent niet dat alle sporen van haat, van geweld in ruil tegen de misbruikers verdwenen zijn. De terugkeer van de sociale band heeft wellicht "voor onbepaalde tijd het monster verdoofd dat op de loer ligt in de diepten van gekneusde persoonlijkheden". De auteur besluit met te preciseren dat de psychoanalytici die geïnteresseerd waren in de weerstand van het trauma (Ferencsi, Anna Freud, Winnicott) er van afzagen om onder dezelfde noemer fenomenen te klasseren die meer voortkomen uit de omgeving dan uit het psychisch potentieel van elke persoon. Verscheidene auteurs wijzen erop dat hetzelfde psychologische proces in moreel of sociaal opzicht tot het beste of het slechtste kan leiden. Malrieu (2003) toont aan dat het proces van personalisering ook aan het werk was bij een SS'er die zijn vroegere toestand had verlaten en in zijn fascistisch engagement een middel tot sociale valorisatie en persoonlijke coherentie vond. Bovendien heeft Michel Hanus, psychoanalyticus en psychiater, in zijn boek "La résilience, à quel prix? Survivre et rebondir" (2001) analyseert voorbeelden van veerkracht van mensen die met moeilijke situaties worden geconfronteerd, met name kinderen, die, in plaats van in te storten, in deze beproevingen reële capaciteiten voor verzet en zelfs ontplooiing lijken te ontwikkelen. Het belang van deze waarnemingen is aan te tonen dat iedereen verborgen middelen heeft die in deze traumatische omstandigheden kunnen worden gemobiliseerd en dat het ergste nooit zeker is. "We mogen echter de realiteit van de onderliggende emotionele wond, die nog niet geheeld is, niet onderschatten. Wij worden dus met betrekking tot veerkracht, net als met betrekking tot identiteit, geconfronteerd met een paradoxaal begrip dat meerdere betekenissen omvat, maar dat een belangrijke kwestie introduceert: dat van vertrouwen of wantrouwen in mensen, psychologische processen, attitudes en menselijke mechanismen. Wij kunnen besluiten dat de diepten van de menselijke ziel "monsterlijk" of "van nature goed" zijn, dat het slachtoffer een beul kan worden (door identificatie met de agressor) of zijn of haar slachtofferschap kan herhalen. Werken aan de trilogie agressor/slachtoffer/weerbaar impliceert de aanvaarding van een complexiteit waarin de ene persoon niet helemaal zwart is en de andere helemaal wit, waarin elke persoon tegelijk op zoek is naar liefde, macht en erkenning, en waarin het persoonlijke verhaal onlosmakelijk verbonden is met het sociale verband en het narcistische proces. Evenmin kunnen wij psycho-sociale processen loskoppelen van de aard van gevoelens in relatie tot waarden en de dynamiek van de relaties tussen deze waarden (wetenschappelijk, ethisch, esthetisch, juridisch en relationeel). Ter afsluiting van dit punt zij opgemerkt dat rekening moet worden gehouden met de belangstelling van het grote publiek voor het begrip "veerkracht". Het wordt fundamenteel opgevat als een oproep tot hoop. "Als degenen die extreme situaties hebben meegemaakt er niet door vernietigd zijn, dan kan ook ik hopen, kan ik het einde van de tunnel zien. Hoop is

³⁵ Deze laatste opmerking introduceert de kritiek op het onderliggende Manicheïsme van de weerbaarheid: overwinnaars-slachtoffers, duistere kracht-lichtkracht, een Manicheïsme dat rechtstreeks expliciet wordt gemaakt in een Star Wars-achtige film!

in zekere zin een illusie die ons in leven houdt. Maar dit moet noodzakelijkerwijs worden gecompenseerd door anticipatie en de verwezenlijking van projecten.

Uitsluiting en externe hulpbronnen: sociale steun

Het individu kan de negatieve effecten van objectieve verliessituaties compenseren door de sociale steunregelingen die hij of zij ontvangt. Onderzoek op basis van het begrip sociale steun (of relationele sociale steun) levert informatie op over de functionele eigenschappen van netwerken en richt zich op netwerken die van betekenis zijn voor het individu, d.w.z. sociale groepen die symbolisch en affectief belangrijk zijn voor het subject: waarvoor worden de netwerken gebruikt, helpen ze werkelijk in moeilijke situaties, zijn ze toegankelijk, of hoe maken mensen er gebruik van?

Het primaire netwerk (vrienden en familie) is een belangrijke bron van sociale steun; het is een intermediaire ruimte of bufferruimte³⁶ tussen het micro- en het macro-sociale via welke het individu in de samenleving kan worden geïntegreerd en zijn identiteit kan opbouwen dankzij de informatieve en normatieve steun van het netwerk. Het speelt de rol van het net van de trapezeartiest, dat het mogelijk maakt om in geval van moeilijkheden (ziekte, werkloosheid) niet door secundaire (sociale) netwerken te worden overgenomen. Het begrip sociale steun houdt in dat ieder individu sociaal goed ingebed moet zijn. Zijn of haar netwerk moet toereikend, goed geconfigureerd en goed gestructureerd zijn. De vraag die rijst is de definitie van een goed netwerk. Het bestaan van een primair steunnetwerk voor de sociale actor lijkt des te doorslaggevend als het functioneert, als het de capaciteit geeft om sociale problemen en risico's het hoofd te bieden. De pathologische effecten van uitsluiting of marginalisatie kunnen zich binnen deze netwerken voordoen omdat "deze kleinste eenheden van het sociale lichaam moeten worden beschouwd als de dragers van zowel hun problemen als hun oplossingen". Net zoals het netwerk "niet meer kan reageren" wanneer de door ziekte of werkloosheid gedevalueerde persoon zijn plaats niet meer kan behouden in een systeem van pariteit of wederkerigheid. Donati (1994: 83) legt de nadruk op het verband tussen formele en informele netwerken. "De formeel-informele mix blijkt steeds vitaler voor het normaal functioneren van sociale relaties", waarmee de nadruk wordt gelegd op het noodzakelijke sociale palet van de relaties van het individu, die variëren van hechte intieme relaties tot lossere en meer afstandelijke institutionele relaties, die elk verschillende rollen vervullen. Het blijkt dat de toe-eigening van de door een netwerk aangeboden steun deel uitmaakt van een groter strategisch geheel en dat het individu min of meer een begunstigde zal zijn of zich zal richten op een bepaald soort hulp naar gelang van zijn of haar behoeften. Het effect van sociale steun wordt inderdaad gemoduleerd door de betekenis die aan de situatie wordt toegekend. Wij hebben aangetoond (Tap en Vasconcelos, 2004)³⁷ dat er psychosociale mechanismen zijn die de gedifferentieerde effecten van werkonzekerheid kunnen verklaren. De wijze van uitnodiging en registratie in relationele netwerken informeert ons zowel over de gebieden van activiteit die de persoon belangrijk vindt als over de beperkende of hulpbronfunctie van sociale banden. (Cazals-Ferré, M.P., Llorca, M.C, 2002). Sommige strategieën leggen de nadruk op het belang van relationele banden en bagatelliseren de rol van werk. In dit geval wordt de vermelding van werk slechts geschetst omdat het werk op de tweede plaats komt in de hiërarchie van de doelstellingen. Het gebruik van alle netwerken, hechte, vriendschappelijke en vormende en professionele netwerken combineert

³⁶ Dit is het "buffer" effect. Zie bijvoorbeeld Plancherel, Bolognini en Nuñez, 1999

³⁷ In dit Frans-Portugese collectieve onderzoek (Toulouse / Coimbra) hebben wij aangetoond dat er psychologische en psychosociale verschillen bestaan tussen mensen in precaire situaties en mensen die geen sociaal-economische moeilijkheden hebben, maar dat deze verschillen niet zo groot zijn als wij hadden kunnen denken.

formele en informele banden en ondersteunt voortdurend de overgangssituatie (werkloosheid) die niet als een breuk wordt ervaren. Deze opvatting van sociale steun is verbonden met een buffermodel (Cobb en Kasl, 1977, Cohen en Wills, 1985). Dit model stelt dat sociale steun een indirect effect heeft op de gezondheid.

Het verband tussen eigenwaarde en sociale steun als middel om uitsluiting te bestrijden

Sociale steun is in feite alleen heilzaam als hij beantwoordt aan de behoeften en verwachtingen van de persoon die met een bepaalde aversieve situatie wordt geconfronteerd. Bovendien is de actie van de steun alleen doeltreffend als de stressor van hoge intensiteit is en als de "ontvanger" een samenhang waarneemt tussen de kenmerken van het probleem, het soort steun (emotioneel, materieel) en de bron (familie, vrienden, collega's). In sommige gevallen echter leidt sociale steun, in plaats van "matigend" te werken, juist tot meer stress en agressieve reacties.³⁸ Volgens Nadler en Fisher (1986) eist de westerse maatschappij dat mensen onfeilbaar en zelfvoorzienend zijn. Het motiveert mensen vanuit een "positief" model van autonomie en competitie. Om hulp vragen wordt dan, reeds op school, gezien als een bewijs van onbekwaamheid en ongeschiktheid. Natuurlijk kan dit beïnvloedingsproces worden tegengegaan door educatieve, pedagogische en relationele methoden die de hulprelatie anders sturen. Maar wanneer het individu systematisch heeft geleerd zijn persoonlijke waardigheid, zijn gevoel van eigenwaarde te associëren met de taak, zal hij zijn waardigheid in twijfel getrokken en zijn persoonlijke waarde bedreigd voelen wanneer anderen hem steun willen geven. De auteurs stellen vervolgens twee perspectieven tegenover elkaar. Het eerste, het klassieke kwetsbaarheidsperspectief, gaat ervan uit dat een persoon met een laag zelfbeeld niet om hulp zal durven vragen (-- strategie)³⁹; omgekeerd zal een persoon met een goed zelfbeeld het vanzelfsprekend vinden om hulp te vragen (++ strategie). In het tweede, daarentegen, het coherentieperspectief, zal de persoon met een goed zelfbeeld zich bedreigd voelen door de hulp van anderen en vermijden die te vragen (+- strategie); omgekeerd zal de persoon met een laag zelfbeeld anderen aanspreken als superieuren aan wie het vanzelfsprekend is om hulp te vragen (-+ strategie). De vier strategieën bestaan ongetwijfeld in werkelijkheid. Zij kunnen elkaar ook opvolgen in hetzelfde individu, afhankelijk van de periode van zijn leven. De twee door Nadler en Fisher genoemde begrippen (eigenwaarde en coherentie) zijn twee van de belangrijkste dimensies van elke identiteit: positiviteit (eigenwaarde, gevoel van persoonlijke waarde) en eenheid (coherentie, consistentie) (Tap, 1991, 1993). Geconfronteerd met uitsluiting ontstaat echter een identiteitscrisis die zich vaak dreigt te vertalen in geweld, tegen zichzelf of tegen anderen. Tot slot moet worden opgemerkt dat identiteit altijd wordt beheerd in het tussengebied van het psychische en het sociale, van het zelf en de ander, zelfs wanneer mensen zich willen isoleren of daartoe gedwongen worden om aan het ondraaglijke te ontsnappen.

Bibliografische referenties

Abric, J.-C. (ed.), *Exclusion sociale, insertion, prévention*, Toulouse, Eres, 2003.

³⁸ Na deze opmerking is het twijfelachtig om sociale steun te blijven associëren met de term "moderator". De term "modulator" zou meer op zijn plaats zijn. Het zou betekenen dat sociale steun stress kan verhogen of verlagen, risico's kan vergroten of verkleinen of bescherming kan bieden.

³⁹ Het eerste teken staat voor zelfwaardering (+ of -), het tweede teken voor de houding tegenover sociale steun (+ of -)

- Argyle, M. (2001). De psychologie van het geluk. Routledge.
- Baubion-Broye, A., Malrieu, P. & Tap, P. (1987). L'interstructuration du sujet et des institutions, *Bulletin de Psychologie*, 379, 5-9, 435-447.
- Bettelheim, B. Overleven. (Franse vertaling), Parijs, Robert Laffont 1979 (1e druk, 1952)
- Cartwright, D., Zander, A.F. (Eds). *Groepsdynamica: Onderzoek en theorie*, New-York, Harper & Row, 1968 (3e druk).
- Castel, R. De armoede en de uitsluiting: de desaffiliation. In J. Donzelot *Face à l'exclusion*, Parijs, Esprit, 1991.
- Castel, P. Les métamorphoses de la question sociale, une chronique du salariat, Parijs, Fayard, 1995.
- Castel, P. Deelname aan de pedagogische rondetafel van de CNDP/ Alternatives économiques: "L'exclusion existe-t-elle? Maart 2001
- Castra, D., L'Insertion professionnelle des publics précaires, Parijs, Puf, coll. "Le travail humain", 2003.
- Cazals-Ferré, M.P. en Llorca, M.C. L'impact de la précarité sur la vulnérabilité et la santé des individus, *Pratiques psychologiques*, n° spécial Précarités, n°4, Paris, P.U.F p. 51-65. 2002
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Stroom: De Psychologie van Optimale Ervaring*. Harper Collins Uitgevers. Franse vertaling: *Vivre, la psychologie du bonheur* (2004, Laffont) (2005, Pocket).
- Cyrulnik, B. De chair et d'âmes. Parijs, Odile Jacob, 2006 Cyrulnik, B. Parler d'amour au bord du gouffre. Parijs, Odile Jacob, 2004
- Cyrulnik, B. Le murmure des fantômes. Parijs, Odile Jacob, 2003 Cyrulnik, B. Les vilains petits canards. Parijs, Odile Jacob, 2001
- Cyrulnik, B. Un merveilleux malheur. Parijs, Odile Jacob. 1999
- Donati, P. (1994) La prospective relationnelle dans l'intervention de réseau: fondements théoriques. In Sanicola, L. dir. *L'intervention de réseaux*, (pp. 61-109), Parijs, Bayard.
- Donzelot, J. *Face à l'exclusion*, Parijs, Esprit, 1991.
- Dupriet R., Ladsous J., Leroux D., Thierry M., *La Lutte contre l'exclusion: une loi, des avancées, de nouveaux défis*, ENSP, Rennes, 2002.
- Emmanuelli X., *L'exclusion peut-elle être vaincue ?* Parijs, Laffont, 2003
- Esparbès-Pistre, S. en Tap, P. Identiteit, project en aanpassing in de volwassenheid. *Carrièreologie Revue Internationale Francophone*, vol. 8, n° 1, 2001, 133 - 145.

Garnier-Muller, A. Les Inutiles: survivre en banlieue et dans la rue. 2000 Parijs, Ed. de l'Atelier.

Garnier-Muller A. Deelname aan de pedagogische rondetafel van CNDP/Alternatives économiques: "Bestaat uitsluiting? Maart 2001.

Gillham, J.E. (The Science of Optimism and Hope: Research Essays in Honor of Martin E. P. Seligman. 2000, Radnor, PA: Templeton Foundation Press.

Grob, A. Enwicklung und regulation des subjektiven wohlbefindens. Habilitatie manuscript, Universiteit van Bern, 69 pagina's, 1996b.

Hanus, M. Veerkracht tegen welke prijs? Survivre et rebondir. Parijs, Maloine, 2001

Kaës, R. et alii Différences culturelles et souffrance de l'identité, Parijs, Dunod

Llorca, M.C., Cazals-Ferré, M.P. Poussin, M. Integratie en sociale steun in P. Tap en M. de L. Vasconcelos. Onzekerheid en psychologische kwetsbaarheid. Comparaisons franco-portugaises, (pp. 71-88), Toulouse, Erès 2004

Malrieu, Ph. La construction du sens dans les dires autobiographiques, Toulouse, Erès.

Montmollin, G. de L'influence sociale. Verschijnselen, factoren en theorieën. Parijs, P.U.F. 1977

Nadler, A., Fisher, J.D. The role of threat to self-esteem and perceived control in recipient reactions to aid: theory development and empirical validation. In L. Berkowitz (ed.) Advances in Experimental Social Psychology, vol. 19, (pp. 81 - 123), New-York, Academic Press.

Parizot, I., Soigner les exclus. Identités et rapports sociaux dans les centres de soins gratuits, Parijs, Puf, "Le lien social", 2003.

Paugam, S. La société française et ses pauvres, Parijs: P.U.F 1993

Paugam S. L'exclusion, l'état des savoirs, Parijs, La Découverte. 1996

Paugam, S. (2001) Deelname aan de pedagogische rondetafel van het CNDP/Alternatives économiques: "Bestaat uitsluiting? Maart 2001.

Paugam, S., La Disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté, Parijs, Puf, 2002, 2e druk.

Peterson, C. en Seligman, M. E. P. (2004). Karakter sterke punten en deugden: een handboek en classificatie. Oxford University Press.

Plancherel, B., Bolognini, M. and Nunez, R. The Buffer Effect Hypothesis in preadolescence. In M. Bolognini, B. Plancherel, R. Nuñez en W. Bettschart Pre-volwassenheid. Theorie, onderzoek en kliniek.

Ricoeur, P. Soi-même comme un autre. 1990, Parijs, Seuil 24

Rogers, C. De helpende relatie en psychotherapie 2005, Parijs, ESF

Schehr, S. La vie quotidienne des jeunes chômeurs. 1999, Parijs, PUF

Schehr, S. Deelname aan de pedagogische ronde tafel CNDP/Alternatives économiques: "L'exclusion existe-t-elle? Maart 2001

Seligman, M.E.P. Depression and learned helplessness in Friedman, R.J. and Katz, M.M. (eds.) The psychology of depression: the contemporary theory and research. 1974, NY. Wiley.

Seligman, M.E. P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. 2002, NY Free Press.

Seligman, M.E.P. Aangeleerd optimisme. 1998, New York: Pocket Books (Simon and Schuster).

Seligman, M.E.P. Het optimistische kind: een bewezen programma om kinderen te behoeden voor depressie en levenslange veerkracht op te bouwen. 1995, NY Harper Perennial.

Seligman, M.E.P., Reivich, K., Jaycox, L., & Gillham, J. The Optimistic Child. 1996, New York: Harper Collins.

Snyder, C.R., en Lopez, S. J. Handbook of Positive Psychology. 2001, Oxford University Press.

Sordes-Ader, F. & Tap, P. Sociaaleconomische onzekerheid en kwetsbaarheid, Pratiques psychologiques 2002, 4, 66- 78

Tap, P. Socialisatie en constructie van de persoonlijke identiteit. In H. Malewska-Peyre en P. Tap La socialisation de l'enfance à l'adolescence. 1991, Parijs, P.U.F.

Tap, P. Identiteitscrisis, depressie en drugsverslaving in de adolescentie. In P. Tap en H. Malewska - Peyre (eds.) Marginaliteiten en socialisatiestoornissen. 1993, Parijs, P.U.F.

Tap, P. Identiteit, erkenning en de werkrelatie. Speciale uitgave "Een sociologie van actie. L'engagement de Renaud Sainsaulieu". Sociologie, Pratiques. 2003, n° 8, 69-75.

Tap, P. Identiteit en uitsluiting. Connexions, 2005, nr. 83, blz. 53 - 78.

Tap, P., Beaumatin, A., Esparbès, S., Michon-Tap, C. Insertion et Intégration sociales: des notions aux pratiques. Annales de Vaucresson, 1990, n° 32 - 33, pp. 69 - 81.

Tap, P., Llorca, M.C. Uitsluiting, armoede, integratie, geweld, veerkracht en sociale steun: van concepten naar praktijken. Speciaal nummer "Processus d'exclusion", Revue Au fil du mois ... CREA PACA, 2004, pp. 7 - 17.

Tap, P., Tarquinio, C. en Sordes-Ader, F. Gezondheid, ziekte en identiteit in G.N. Fisher Traité de psychologie de la Santé, 2002, (pp. 135 - 162), Parijs, Dunod.

Tap, P., Vasconcelos M. de L. (onder leiding van), Précarité et vulnérabilité psychologique, comparaisons franco-portugaises. 2004 Toulouse, Erès, 247 p. (Portugese versie: Precariedade e vulnerabilidade psicologica, Comparações franco-portuguesas. 2004 Coimbra, Fondation Bissaya Barreto, 287 p.).

Tisseron, S. Ces mots qui polluent la pensée : " Résilience " ou la lutte pour la vie. www.monde-diplomatique.fr ; Août 2003.

Vera Poseck, B. Psicología Positiva: una nueva forma de entender la psicología. Papeles del Psicólogo vol. 27: 3-8, 2006

Vinay, A., Esparbès-Pistre, S., Tap, P. Gehechtheid en copingstrategieën in het veerkrachtige individu. International Journal of Family Education. Speciaal nummer over veerkracht, 4, 1, 9-36.

Wallon, H. Les origines de la pensée chez l'enfant 1945, Parijs, PUF.